

Hermann Parzinger, Studien zur Chronologie und Kulturgeschichte der Jungstein-, Kupfer- und Frühbronzezeit zwischen Karpaten und Mittlerem Taurus,

Römisch-Germanische Forschungen Band 52, Römisch-Germanische Kommission des Deutschen archäologischen Instituts zu Frankfurt a.M., Mainz am Rhein 1993. Teil 1, 365 stranica njemačkog teksta, Teil 2 Karte rasprostranjenosti, Opis tabli, Popis literature, 250 tabli u crtežima, 5 priloga

Primljeno/Received: 1997.12.10.
Prihvaćeno/Accepted: 1997.12.15.

Tihomila Težak-Gregl
HR-10000 Zagreb, Hrvatska
Odsjek za arheologiju
Filozofskog fakulteta
I. Lučića 3

Već sam naslov ove opsegom i opremom impozantne knjige u dva dijela izaziva prisjećanje na jedno od kapitalnih djela europske kronologije, na Miloševiću *Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas*. Svjestan spomenute činjenice autor Hermann Parzinger odmah u predgovoru svoga djela ističe kako ono ne može i ne treba biti shvaćeno kao novo izdanje Kronologije iako proizlazi iz sličnih i barem djelomice istih zamisli. Prije svega smatra da je danas s obzirom na golemi broj novih nalaza i nalazišta jednome čovjeku nemoguće izgraditi kronološki most od Bliskoga istoka do europskoga sjevera. Stoga je njegova pozornost usmjerena na prostor Karpatske kotline, Balkana, Egeja i Anatolije gdje se vjekovno miješaju i prožimaju različite ljudske zajednice i njihove kulture. Donju granicu vremenskog okvira određuje pojavom prvih tell-naselja, a gornju prijelazom trećeg u drugo tisućljeće prije Krista, odnosno vremenom kada brončana metalurgija postaje dominantnim čimbenikom gospodarskog i društvenog razvitka ljudskih zajednica. Zamišljena studija i njezina obrada temelje se ne samo na nadasve iscrpnom proučavanju cjelokupnog objavljenog arheološkog materijala u najboljim europskim arheološkim bibliotekama već i na višemjesečnom obilasku svih relevantnih muzeja i arheoloških zbirki, dakle na autopsiji originalnog materijala, vrlo često i onoga još neobjavljenoga. Upravo je ova činjenica vrlo značajna jer, kako i sam autor češće ističe i naglašava, brojni su istraženi lokaliteti još uvijek nedostatan ili nikako objavljeni. Stoga se u knjizi vrlo često susrećemo s napomenom da određeni podaci potječu iz usmenog priopćenja pojedinih istraživača.

Osnova ovako zamišljenog djela mora biti pouzdana kronologija. Ona se prije svega oslanja na usporedbu oblika i poredbenu stratigrafiju. Prirodnoznanstvene metode datiranja nisu, međutim, uzete u obzir jer njihova kritička i sveobuhvatna obrada, poglavito kalibriranih C14 datuma, tek predstoji kao vapijuće nužan zadatak. Sam autor ima u pripremi obradu svih raspoloživih kalibriranih C14 datuma s lokaliteta uključenih u ovu knjigu. Smatra da će njihova pojava konačno moći pokazati jesu li arheološko-povijesne metode datiranja i one prirodnoznanstvene doista nespojive ili se postupno primiču jedne drugima.

Uvodno je poglavlje posvećeno iscrpnoj povijesti istraživanja i objavljivanja materijala neolitičkih i eneolitičkih lokaliteta, počevši od Schlimannovih iskopavanja na Hissarliku 1871. godine, te prikazu kronoloških sustava za pojedine manje regije ili veće prostorne cjeline različitih autora. Miloševićeva je Kronologija u tom pregledu predstavljena kao ono epohalno djelo koje je istodobno označilo završetak starog i početak jednog sasvim novog razdoblja u istraživanju neolitika.

Glavno poglavlje *Relativna kronologija* zapravo je ono u kojem autor iznosi osnovnu zamisao svoga rada, a to je poredbeno povezivanje višeslojnih lokaliteta na prostoru u rasponu od Karpata do Taurus gorja. Cijelo se poglavlje zasniva na stratigrafiji višeslojnih naselja, dok ona jednoslojna ili nalazišta bez jasno definiranih slojeva nisu uzeta u obzir, osim u pojedinim slučajevima. Autorov cilj nije bio izraditi što je moguće precizniju periodizaciju kultura u pojedinim regijama već je htio sagraditi jednu sigurnu, osnovnu konstrukciju pomoću koje bi bilo moguće sinkronizirati razvojni slijed u različitim područjima.

Nalazišta i arheološki materijal podijeljeni su u pet velikih zemljopisnih cjelina: Karpatsku kotlinu (ali samo njezin istočni i južni dio), zapadni Balkan, istočni Balkan i donje Podunavlje, Egej, te zapadnu i središnju Anatoliju. Ovi veliki kulturni prostori nadalje su podijeljeni na pokrajine i mikroregije. Tako su hrvatske regije sjeverozapadna Hrvatska i Slavonija uključene u Karpatsku kotlinu, pa su naša nalazišta dovedena u korelaciju s nalazištima Dolenjske, Bele Krajine, Srijema, Bačke, Banata, Alfölda i Transilvanije. Dalmacija čini, međutim, sa sjevernom i srednjom Bosnom, Hercegovinom, Crnom Gorom, središnjom i južnom Srbijom, Kosovom i Metohijom, istočnom Makedonijom, Pelagonijom i Albanijom dio zapadnog Balkana.

Autorov je prvi korak u radu bio prikazati sva višeslojna nalazišta pojedine regije i povezati međusobno njihove slojeve. Pri tome se oslanja na keramiku jer je ona najbrojnija, pojavljuje se kako u neolitičkim, tako u bakrenim i ranim brončanodobnim slojevima i najčešće se u literaturi objelodanjuje, makar samo u izboru, što nije slučaj s drugim kategorijama arheološkog materijala (primjerice kamenim izrađevinama). Osim toga njezini različiti oblici, tehnike ukrašavanja i motivi iskazuju širok raspon što olakšava prepoznavanje vremenskih i prostornih razlika. Dakako da i tu postoje određena ograničenja, prije svega u objavama koje obuhvaćaju samo izbor materijala. Često naime u takvim slučajevima nismo sigurni objavljuje li se neki oblik zato jer je tipičan ili upravo suprotno, jer je izuzetan. Sljedeći je korak međusobno povezivanje regija jednog šireg prostora. Nosivi stupovi tako uspostavljenih kronoloških sustava su ona dugotrajna naselja koja su istražena u većim površinama i čiji je materijal iscrpno objavljen. U prvom planu, međutim, nisu kulture ili skupine oblika i njihove periodizacije, često dobivene stilskim usporedbama nalaza s različitim mjestima. One naime ne ostavljaju dovoljno prostora za regionalne posebnosti u razvoju pa je katkad teško procijeniti koje pojave imaju kronološko, a koje regionalno značenje. Umjesto toga autor polazi od pojedinog naselja i ono samo po sebi, odnosno po svojoj stratigrafiji, ostaje čvrsta veličina u konačnom rezultatu. Ipak u predstavljanju naselja i njihovih slojeva u pojedinim regijama autor nije mogao u potpunosti izbjeći i njihovu kulturnu pripadnost. Nakon što je rečeno načelo dosljedno sprovedeno kroz sve pokrajine i mikroregije, u završnici je uspostavljena poredbena kronologija za svaku od pet velikih zemljopisnih cjelina iskazana kroz horizonte od 1 do 15. Ovi horizonti, međutim, nemaju vremensko značenje. Oni su po autoru zamišljene crte koje prolaze kroz različite kulturne prostore i povezuju istovremene pojave. Oblici, skupine nalaza ili pak sadržaj sloja uključeni u jedan horizont samo su u jednom određenom trenutku istodobni.

Previše bi prostora oduzelo da se osvrnemo na sve pa ćemo se ograničiti samo na naše, hrvatske regije. Kao što je već rečeno u cjelinu Karpatske

kotline uključen je prostor sjeverozapadne Hrvatske s lokalitetima Pepelane, Grabrovec i Seče, te Slavonija s lokalitetima Otok, Klokočevik, Bapska, Vinkovci-Trbušanci, Vinkovci-Ervenica, Vinkovci-Sopot, Vinkovci-Tržnica/Hotel, Vinkovci-Borinci, Gornja Bebrina, Osijek, Podgorač-Ražište, Vučedol-Gradac, Vučedol-Kukuruzište, Vučedol-Vinograd i Vis. Ovaj posljednji jest, dakako, Vis kod Dervente u sjevernoj Bosni, no autor odmah pojašnjava da ga je svrstao u slavonsku regiju jer svojim položajem neposredno uz južnu obalu Save ima daleko bliže veze sa sjevernijim slavonskim nalazištima nego s nešto južnije smještenim lokalitetima sjeverne Bosne. Inače na ovome mjestu valja autoru odati priznanje za izuzetnu točnost pri navođenju i pisanju naziva lokaliteta i toponima. Riječ je o doista golemu broju naziva i toponima proizašlih iz različitih jezika i jezičnih sustava, a pogriješke pri njihovu pisanju svedene su zaista na minimum (u slučaju naših krajeva jedino se kod lokaliteta Vučedol-Kukuruzište dosljedno susreće jedna suvišna kvačica te oblik Grabrovac umjesto Grabrovec). To samo govori u prilog autorovoj temeljitosti, ali i uvažavanju i pozornosti posvećenoj svakom pojedinom području. Autor korektno prenosi stavove pojedinih istraživača s tek ponekom svojom primjedbom. Tako primjerice za sjeverozapadnu Hrvatsku navodi postojanje tzv. Seče-keramike po Z. Markoviću uz opasku da je riječ o pojavi koja dijelom iskazuje tradicije kasne sopske kulture, ali i oblike i dekorativni sustav lasinjske kulture. Za Dimitrijevićevo razdvajanje dva horizonta (A1 i A2) na lokalitetu Vinkovci-Tržnica/Hotel i shodno tome diobu starčevačkih nalaza u dva stupnja (linear B i spiraloid B) drži da je prije rezultat komparativne stilsko-tipološke metode nego stvarne stratigrafske situacije s čime se baš ne bismo u potpunosti složili. Naime, činjenica jest da je starčevački sloj prepun jama, ali ipak se na određenim područjima tella, konkretno u sjevernoj i jugozapadnoj zoni, jasno mogu lučiti dva sloja (dublji 3,75-3,00 m, plići 3,00-2,30 m). Također valja naglasiti da ni sav keramički materijal ne potječe isključivo iz jama i jamskih objekata nego i iz sloja. Nadalje za sloj A3 (odn. po Dimitrijeviću horizont A3) navodi samo lasinjske nalaze uz import Bodrogkeresztur keramike, a potpuno zanemaruje prisutnost keramike Bubanj-Salčuža kulture koja po Dimitrijeviću u tom sloju čini gotovo 30% svih keramičkih ostataka. Štoviše na tabli 5 donosi dva ulomka tipičnih salkucanskih kantarosa. Na istoj tabli donosi i jedan ulomak vrča, koji definira kao lasinjski, a koji je Dimitrijević objavio kao ranobadenski. No potonji je dvojben, za razliku od salkucanske keramike. U zaključnom dijelu izlaganja o slavonskim lokalitetima ističe da ovo područje pruža potpuniju sliku u kojoj međusobno uspoređene stratigrafije tvore jasan, neprekinuti slijed od ranog neolitika do ranobrončanodobne vinkovačke kulture, a što je najvećim dijelom zasluga istraživanja i rada Stojana Dimitrijevića. Dakako, uočava i određene zone prekida kao što je primjerice problematična situacija

između kasne sopotske i badenske kulture. Opsežan i temeljit prikaz svih regija završava poredbenom stratigrafijom čitave Karpatske kotline koju čini 14 vremenskih horizonata, uz napomenu da prvi horizont nije u tom području moguće definirati. Iako je ranije ustvrdio da u prvom planu neće biti kulture, u određivanju ovih vremenskih horizonata ipak barata i kulturama. Tako govoreći o horizontu 10 kaže da se početak razvoja badenske kulture (odnosno Boleraz tipa) prije svega može utvrditi u Sloveniji (!), Srijemu, Banatu i Alföldu. Tu tvrdnju temelji na karakterističnom obilježju keramike koja je pretežito neukrašena i barbotinizirane površine, dominiraju lonci s rovašenim obodom ili s rovašenom plastičnom vrpcom ispod oboda, urezani ukrasi u obliku riblje kosti kao i zdjele ljevkastoga vrata s oštrim prijelomom i nizom uboda kao ukrasom na trbuhu. Nema dvojbe da se poneka od tih obilježja mogu uočiti na nekim keramičkim ulomcima iz navedenih slovenskih nalazišta, ali oni mogu biti obilježja i nekih drugih eneolitičkih kultura. Jedan ulomak keramike ukrašen urezanim motivom riblje kosti iz Levakove jame sigurno ne može odrediti to nalazište kao badensko odnosno bolerasko (dotični se ulomak nalazi u sloju s keramikom Kevderc-Hrnjevac tipa Retz Gajary kulture). Ajdovska jama I pak pretežito sadrži keramiku lasinjskog obilježja.

Nalazišta istočne jadranske obale ušla su u cjelinu zapadni Balkan. Tu su odabrani sljedeći lokaliteti: Škarin Samograd, Vaganačka pećina, Jami na Sredi (Cres), Vela spilja (Korčula), Smilčić, Danilo, Grapčeva spilja. Za ostala nalazišta autor ističe da ih nije mogao uzeti u obzir jer ili u njima prigodom istraživanja nisu uočeni slojevi ili pak materijal nije po slojevima razvrstan (primjer Markove spilje), dok neka nisu uopće objavljena (Gudnja!).

Nakon što su na isti način, ali opsežnije i podrobnije, dakako shodno tamošnjem stanju istraživanja i značenju, prikazane i sinkronizirane u horizonte ostale zemljopisne cjeline, posljednji je autorov korak povezati svih pet velikih zemljopisnih cjelina. Cilj je definicija horizonata koji se mogu slijediti od Karpatske kotline do središnje Anatolije. Horizont 1 sinkronizira najranije slojeve s neolitičkom keramikom koju u načelu čine, smeđe, neukrašene posude jednostavnog kuglastog ili polukuglastog oblika. Ograničenost oblika i skromnost u ukrasima otežavaju daljnje vremenske diferencijacije, ali ipak autor luči dva horizonta, 1a i 1b, s napomenom da se ovaj stariji može definirati samo u Anatoliji. Horizont 1b uočava na grčkom kopnu (tzv. rani keramik) dok na Balkanu zasada nedostaju odgovarajući oblici iz sigurnih stratigrafskih slojeva. Izuzetak su Škarin Samograd I, koji prethodi sloju s najstarijom impresso-keramikom (Škarin Samograd II), te tek nedavno objelodanjena nalazišta Drenovac IA-ID u Srbiji i Vlush u Albaniji. I tako dalje slijede opisi osnovnih obilježja svih horizonata i njihovo moguće povezivanje. Na kraju autor zaključuje kako je ovako predložena sinkronizacija tek osnova

za raspravu i sa svakim novim izvorom nalaza podliježe ponovnom preispitivanju, potvrđivanju ili revidiranju.

Slijedi poglavlje posvećeno apsolutnoj kronologiji, ali samo onoj dobivenoj arheološko-povijesnom metodom sinkronizacije s kulturnim prostorima za koje, zahvaljujući pismu, već raspoložemo i povijesnim dokumentima. Dakle, takva apsolutna kronologija jugoistočne, a potom i srednje Europe ovisi o ispravnom povezivanju s kronološkim sustavima apsolutnih datuma Mezopotamije i Egipta. No to je primjenjivo tek za horizonte 13-15 preko Mezopotamije, odnosno 9-15 preko Egipta. Datacije starijih horizonata (1-8) podliježu isključivo prirodnoznanstvenim metodama određivanja starosti.

U poglavlju *Kulturna povijest* autor govori o određenim aspektima života (naselja, groblja, idoli, obrada metala), ali ponovo provedenim kroz horizonte 1-15 koje je uspostavio u poglavlju *Relativna kronologija*. Tako prati razvoj naselja analizirajući njihov topografski položaj, strukturu, oblike nastambi i njihovu konstrukciju. Sve su to čimbenici koji ne daju samo uvid u tehničke graditeljske mogućnosti određene prapovijesne zajednice već govore i o načinu zajedničkog življenja, o društvenom ustroju te o gospodarstvu. No izvrstan pokazatelj društvenih struktura kao i religijskih zasada su groblja i pogrebni običaji, dok figuralna plastika (idoli) odražava duhovno-vjerski svijet, ali i umjetničke dosege. Obrada metala i razvoj metalurgije također su važan segment zbog silnog utjecaja na dalji razvoj društvenih struktura, naselja, pogrebnih običaja itd.

U zaključku još jednom sažima i povezuje sve obrađene aspekte ljudskog življenja i djelovanja u pet velikih povijesnih razvojnih etapa (horizonti 1-3; 4-7; 8; 9; 10-15) jasno pri tom ističući one horizonte koji inauguriraju bitne promjene u određenim aspektima života. Ove je razvojne etape pokušao označiti uobičajenom, i još uvijek u većini područja čvrsto ukorijenjenom, terminologijom ranog, srednjeg, kasnog neolitika, ranog, srednjeg i kasnog eneolitika ili halkolitika te ranog brončanog doba. No tu se jasno pokazuje neslaganje u određivanju početka pojedinih razdoblja u različitim područjima što je i grafički predočeno na tablici (na žalost tu se još operira nazivom Jugoslavija). Horizonti 1-3 u maloazijskom prostoru prema tamo uvriježenim periodizacijama pripadaju ranom neolitiku (1a i 1b), kasnom neolitiku (2a i 2b) i ranom halkolitiku (3a-c), dok neolitik na grčkom kopnu počinje s horizontom 1b, te 2a i 2b, a 3a-c se označava kao srednji neolitik. U ostalim područjima (Karpatska kotlina, zapadni Balkan, istočni Balkan) rani neolitik nije utvrđen prije horizonta 2a, a obuhvaća i horizont 3a-c (izuzeci su ponovo Škarin Samograd I i Drenovac). Prateći razvoj naselja i njihovih oblika i struktura autor zaključuje da on nije uvjetovan gospodarskim čimbenicima. Velike su naime razlike između ranih poljodjelskih i stočarskih naselja u Anadoliji i onih karpatskih ili balkanskih,

pa čak i egejskih. Nasuprot tome običaji pokapanja tijekom najranijeg razdoblja gotovo su identični u svim proučavanim prostorima. Sličnosti u materijalnoj ostavštini horizonata 1-3 svjedoče o postojećim kontaktima između jugoistočne Europe i Anatolije. Pritom nije riječ o neposrednom importu kulturnih postignuća već o prihvaćanju i prilagođavanju vlastitim potrebama istočnih predložaka i pobuda. Proces preoblikovanja autor locira na grčko kopno odakle se promjene šire put zapadnog i sjevernog Balkana te karpatskih predjela. Ovakim se poimanjem Parzinger pridružuje pristalicama teorije difuzije.

Drugi dio knjige čini 189 tabli keramičkog materijala, vrlo pregledno razvrstanog po lokalitetima, 6 tabli tlocrta koji prikazuju oblike i tipove naselja, potom 4 table s planovima različitih groblja, 6 tabli keramičkih idola te 2 table metalnih proizvoda (mahom bakrenih sjekira i nekoliko bodeža). Ilustrativni dio knjige završava s dvadesetak karti rasprostranjenosti raznih oblika naselja, grobova, idola te bakrenih i brončanih izrađevina (po horizontima 1-15). Knjizi

je pridodano i 5 priloga s grafičkim prikazima sinkronizacije nalazišta u pet velikih zemljopisnih cjelina. Bojom se razlikuju nalazišta koja su vrlo iskoristiva (to su ona koja su u potpunosti ili većim dijelom objavljena), iskoristiva (ona čiji je materijal objavljen samo u izboru, odnosno djelomično) te uvjetno iskoristiva (materijal samo u manjem broju primjeraka objavljen, ili još neobjavljen). Neizostavan je, dakako, i popis literature koji donosi gotovo 1200 jedinica zaključno s radovima izišlim 1991. g.

Sve u svemu možemo zaključiti da Parzingerove Studije o kronologiji i kulturnoj povijesti neolitika, eneolitika i ranog brončanog doba predstavljaju vrlo značajnu i opsežnu sintezu najstarijih razdoblja povijesnog razvitka u jednom izuzetno važnom dijelu svijeta. One svakako mogu pokrenuti i mnoga pitanja, potaći rasprave, ali i to je dobra strana takvih poduhvata. Osobito će biti zanimljivo ponovo proučiti ovu studiju i pokušati usporediti predložene sinkronizacije s apsolutnim datacijama, dakako, kada one budu poznate i dostupne.